

**BOLALARDA DEVIANT XULQ-ATVOR NAMOYON BO'LISHINING
IJTIMOIY-PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI**

Kuziyeva Gulmira Erkinjon qizi

*Namangan Davlat Pedagogika institute Kreativ pedagogika va
psixologiya ksfedrasi stajor-o'qituvchisi*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada bolalar va o'smirlar orasida kuzatiladigan deviant xulq-atvorning ijtimoiy-psixologik omillari tahlil qilingan. Oilaviy muhit, tengdoshlar ta'siri, zamonaviy axborot texnologiyalari va ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarning o'sib kelayotgan avlod xulq-atvoriga ta'siri chuqur o'rganilgan. Tadqiqotda 2024-2025 yillardagi dolzarb muammolar va ularning yechimlari ko'rib chiqilgan.*

Kalit so'zlar: *deviant xulq-atvor, o'smirlar, ijtimoiy-psixologik omillar, oilaviy tarbiya, raqamli texnologiyalar, profilaktika.*

Kirish. Hozirgi kunda bolalar va o'smirlar orasida kuzatiladigan deviant xulq-atvor butun dunyo hamjamiyati oldida turgan dolzarb muammolardan biridir. Jahon So'g'liqni Saqlash Tashkiloti (JSST) ma'lumotlariga ko'ra, 10-19 yoshli o'smirlar orasidagi ruhiy salomatlik muammolari global kasalliklarning taxminan 13 foizini tashkil etadi. O'zbekistonda ham bu masala alohida e'tibor talab etmoqda. 2024 yilda BMT tomonidan ishga tushirilgan CHAMPS loyihasi aynan bolalarni psixoaktiv moddalar va boshqa deviant xulq-atvorlardan himoya qilishga qaratilgan. Deviant xulq-atvor – bu jamiyatda qabul qilingan ijtimoiy me'yorlar, qoidalar va kutilayotgan xulq-atvor namunalaridan chetga chiqishdir. Bunga agressiv xatti-harakatlar, maktab darslaridan qaytarish, o'g'irlik, giyohvandlik, alkogol iste'mol qilish, kiberbulling va boshqa salbiy xulqlar kiradi. So'nggi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, deviant xulq-atvor rivojlanishida biologik, psixologik va ijtimoiy omillarning murakkab o'zaro ta'siri muhim ahamiyatga ega.

Oilaviy muhitning ta'siri: Oila bolaning birinchi va eng muhim ijtimoiylashuv muhitidir. Zamonaviy tadqiqotlar oilaviy munosabatlarning sifati, ota-onalarning nazorati va qo'llab-quvvatlashi deviant xulq-atvor rivojlanishida hal qiluvchi omil ekanligini tasdiqlaydi. 2024 yilda Xitoyda o'tkazilgan keng ko'lamlı tadqiqot shuni ko'rsatdiki, o'rtacha 1931 o'smirni qamrab olgan tahlilda deviant guruhga kiradigan bolalarning taxminan 28 foizi oilaviy muammolarga ega bo'lgan. Oilaviy muhitning salbiy ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omillaridan biri ota-onalarning yetarlicha nazorati yo'qligidir. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ota-onalarning doimiy va samarali nazorati deviant xulq-atvor xavfini qariyib 40-50 foizga kamaytiradi. Biroq, hozirgi davrda ko'plab ota-onalar ishga band bo'lib, farzandlari bilan yetarli vaqt o'tkaza olmaydi. Oilaviy nizolar va ajralishlar, oiladagi doimiy kelishmovchiliklar, zo'ravonlik yoki ota-onalarning ajralishi bolaning ruhiy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. 2020-2024 yillarda o'tkazilgan tadqiqotlar ko'rsatishicha, to'liq bo'lmagan oilalarda o'sgan bolalarda deviant xulq-atvor ehtimoli 2-3

baravar yuqori. Ijtimoiy o'rganish nazariyasiga ko'ra, bolalar ota-onalarining xulq-atvorini taqlid qiladi. Agar oilada agressiya, alkogol iste'moli yoki boshqa salbiy xatti-harakatlar mavjud bo'lsa, bu bolaga "normal" xulq-atvor sifatida ko'rinadi. Hissiy aloqaning zaifligi ota-onalar bilan hissiy bog'liqlik deviant xulq-atvorga qarshi muhim himoya omilidir. Tadqiqotlar shuni tasdiqlaydiki, ota-onalarga kuchli hissiy bog'langan o'smirlar tengdoshlarning salbiy ta'siriga kamroq moyil bo'ladi.

Tengdoshlar guruhining ro'li: O'smirlik davri – bu tengdoshlar guruhining ta'siri maksimal darajada namoyon bo'ladigan davr. 2024 yilda nashr etilgan tadqiqotda 11-17 yoshli o'smirlar orasida tengdoshlar ta'sirining deviant xulq-atvor rivojlanishidagi o'рни tasdiqlangan. Asosiy xavfli omillar: Deviant tengdoshlar bilan muloqot. Tadqiqotchilar ta'kidlashicha, deviant xulq-atvorga moyil tengdoshlar bilan doimiy muloqot qiladigan o'smirlar bunday xulqni o'zlashtirishga 3-5 baravar ko'proq moyil. Bu ijtimoiy o'rganish mexanizmi orqali yuz beradi – bolalar tengdoshlarining xatti-harakatlarini kuzatib, taqlid qiladi. Ijtimoiy status qidirish - Ko'pgina o'smirlar o'z guruhlarida tan olinish va hurmat qozonish uchun xavfli yoki qonunga xilof harakatlarga yo'l qo'yadi. Bu, ayniqsa, o'z-o'zini past baholash yoki ijtimoiy qabul qilinmaslik muammolariga ega bo'lgan bolalarda keng tarqalgan. Bundan tashqari o'smirlik davrida tengdoshlar guruhiga moslashish ehtiyoji juda kuchli. Agar guruhda deviant xulq-atvor "normal" deb qabul qilinsa, hatto ilgari ijobiy xulqli bolalar ham bu harakatlarga qo'shilishi mumkin.

Zamonaviy texnologiyalar va raqamli muhit ta'siri: XXI asrda yangi va juda kuchli omil paydo bo'ldi – internet va ijtimoiy tarmoqlar hisoblanadi. Common Sense Media ma'lumotlariga ko'ra 8-12 yoshli bolalar kuniga o'rtacha 5,5 soat, 13-18 yoshli o'smirlar esa 8,5 soatdan ortiq vaqtni ekran oldida o'tkazishi aniqlangan. Bu yangi turdagi deviant xulq-atvor – kiberdeviantlikka olib kelmoqda. Ijtimoiy tarmoqlarda zo'rvonlik kontenti ham shular jumlasidan. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, zo'rvonlik mazmuniga doimiy ta'sir o'tkazilish agressiv xatti-harakatlar darajasini oshiradi. Observatsion o'rganish nazariyasiga ko'ra, bolalar ekranda ko'rgan zo'rvonlikni qabul qilinadigan muammo yechish usuli sifatida qabul qilishlari mumkin. Kiberbulling bu – zamonaviy deviant xulq-atvorning eng xavfli shakllaridan biri. Ko'pgina olib borilgan tadqiqotlarda 11-13 yoshli bolalarning 7 foizi, 14-17 yoshli o'smirlarning 5,2 foizi kiberbulling qurboni bo'lgan. Kiberbulling an'anaviy bullingdan farqli ravishda 24/7 davom etadi va qurbonni hech qanday xavfsiz joyda qoldirmaydi. So'nggi tadqiqotlarda ijtimoiy tarmoqlarga qaramlik va deviant xulq-atvor o'rtasida ijobiy korrelyatsiya aniqlangan. 11-15 yoshli qizlarning 33 foizi ijtimoiy tarmoqlarga "qaramli" his qilishini tan olishgan, ko'pchilik esa undan voz kechishning qiyin ekanligini aytishgan. Internet anonimligi bolalarga odatda qo'lga olmagan deviant harakatlarga yo'l qo'yish imkonini beradi. Bu o'z-o'zini nazorat qilish mexanizmlarini susaytiradi va mas'uliyat hissini kamaytiradi.

Ijtimoiy-iqtisodiy omillar: Tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar deviant xulq-atvor rivojlanishida muhim rol o'ynaydi: Qashshoqlik va iqtisodiy qiyinchiliklar - past daromadli oilalardagi bolalarda deviant xulq-atvor xavfi yuqori. Bu,

birinchidan, asosiy ehtiyojlarning qondirilmasligi, ikkinchidan, ota-onalarning ko'p vaqt ishlash zaruriyati tufayli nazoratning susayishi bilan bog'liq. Mahalla muhiti - yuqori jinoyatchilik darajasi va ijtimoiy tartibsizlik bo'lgan mahallalarda yashovchi bolalarda deviant xulq-atvor rivojlanish xavfi oshadi. 2024 yilda Indoneziyada o'tkazilgan tadqiqot natijalariga ko'ra, ijtimoiy muhit voyaga yetmaganlar huquqbuzarligining asosiy omilidir. Ta'lim tizimiga kirish imkoniyatlari - sifatli ta'limdan mahrum bo'lish, maktabdan haydalanish yoki o'qishda muvaffaqiyatsizlik deviant xulq-atvor uchun xavf omildir. Maktab – bu nafaqat bilim olish, balki ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish va ijobiy qadriyatlarni shakllantirish muhitidir.

Psixologik omillar: Shaxsiy psixologik xususiyatlar ham deviant xulq-atvor rivojlanishida muhim hisoblanadi. O'z-o'zini nazorat qilish nazariyasiga ko'ra, o'z-o'zini past baholovchi bolalar impulsiv qarorlar qabul qilishga va deviant harakatlarga moyil bo'ladilar. Bundan tashqari bolalik davridagi travmatik tajribalar (zo'ravonlik, e'tiborsizlik, hissiy yoki jismoniy shikastlanish) uzoq muddatli psixologik ta'sirga ega va deviant xulq-atvor xavfini oshiradi. Ko'pincha deviant harakatlar – bu qiyinchiliklar bilan kurashish mexanizmidir. O'z-o'zini past baholashga ega bolalar hurmat va e'tirof qozonish uchun deviant guruhlarga qo'shilishi mumkin. Ular ushbu guruhlarda o'zlarini qabul qilingan va qadrlanagandek his qilishadi.

Zamonaviy yechimlar va tavsiyalar: Bugungi kunda O'zbekiston va dunyo amaliyotida qo'llanilayotgan samarali profilaktika choralari:

1. Kompleks yondashuv. 2024 yilda O'zbekistonda ishga tushirilgan CHAMPS loyihasi – bu "mahalla, maktab va oila" yagona tizimi asosida bolalarni himoya qilishga qaratilgan. Loyiha 10 ta idora o'rtasida hamkorlikni ta'minlaydi va dalillarga asoslangan yondashuvni qo'llaydi.

2. Ota-onalarni o'qitish dasturlari. Ota-onalarga samarali tarbiya usullari, o'z-o'zini nazorat qilish va bolalar bilan hissiy aloqa o'rnatish bo'yicha treninglar o'tkazish zarur. Bu dasturlar ota-onalarga farzandlarining xatti-harakatlarini kuzatish va salbiy tendentsiyalarni erta aniqlash imkonini beradi.

3. Raqamli savodxonlik va onlayn xavfsizlik. Bolalar va ota-onalar uchun internet xavfsizligi, kiberbullingga qarshi kurashish va ijtimoiy tarmoqlardan to'g'ri foydalanish bo'yicha o'quv dasturlari yaratish lozim. American Pediatriya Akademiyasi kuniga 2 soatgacha ekran vaqtini tavsiya etadi.

4. Maktab asosidagi profilaktika dasturlari. Maktablarda ijtimoiy-hissiy o'rganish dasturlari, stressni boshqarish, muammolarni hal qilish ko'nikmalari va ijobiy qadriyatlarni rivojlantirish zarur. O'qituvchilar deviant xulq-atvor belgilarini erta aniqlash uchun o'qitilishi kerak.

5. Professional psixologik yordam. Deviant xulq-atvor belgilari mavjud bo'lgan bolalarga psixologlar, ijtimoiy ishchilar va boshqa mutaxassislarining o'z vaqtida yordami taqdim etilishi muhim.

6. Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimlari. Qiyin ahvoldagi oilalar uchun ijtimoiy, iqtisodiy va psixologik qo'llab-quvvatlash dasturlarini rivojlantirish zarur. Bu oilalar bolalarga yetarli e'tibor berish va nazorat qilish imkoniyatiga ega bo'lishi uchun sharoit yaratadi.

7. Tengdoshlar guruhlariga muqobil mashg'ulotlar. Sport to'garaklari, san'at studiyalari, ilmiy klublar va volontyorlik faoliyati o'smirlarni foydali ishlar bilan band qiladi va ijobiy qadriyatlarini rivojlantirishga yordam beradi.

Xulosa. Bolalarda deviant xulq-atvor namoyon bo'lishi ko'p omilli murakkab jarayondir. Oilaviy muhit, tengdoshlar ta'siri, zamonaviy raqamli texnologiyalar, ijtimoiy - iqtisodiy sharoitlar va individual psixologik xususiyatlar bu muammoning rivojlanishiga olib keladi. So'nggi tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, bu muammoni hal qilishda yagona yondashuv mavjud emas – kompleks, ko'p sektorli va dalillarga asoslangan strategiya zarur. 2024-2025 yillarda olib borilgan global tadqiqotlar yangi muammolarni – kiberbulling, ijtimoiy tarmoq giyohvandligi, raqamli muhitning salbiy ta'sirini ko'rsatdi. Shu bilan birga, CHAMPS kabi zamonaviy profilaktika dasturlari samarali yechimlar taklif etmoqda. O'zbekiston uchun muhim vazifa – oila, maktab, mahalla va davlat institutlarining hamkorligida kuchli profilaktika tizimini yaratishdir. Kelajakda yanada chuqurroq tadqiqotlar, mahalliy sharoitni hisobga olgan dasturlar ishlab chiqish va barcha sohalar o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish zarurdir. Faqat shunday yondashuvgina o'sib kelayotgan avlodni deviant xulq-atvordan himoya qilish va sog'lom, ijobiy shaxslar sifatida tarbiyalash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. World Health Organization. (2024). Adolescent mental health. Retrieved from <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/adolescent-mental-health>
2. UNODC. (2024). CHAMPS Initiative in Uzbekistan. Gazeta.uz.
3. Li, X., et al. (2024). Latent heterogeneity of deviant behaviors and associated factors among ethnic minority adolescents: a latent class analysis. *Child and Adolescent Psychiatry and Mental Health*, 18(93).
4. Davis, J. P., Berry, D., & Espelage, D. L. (2018). Developmental Changes in Deviant and Violent Behaviors from Early to Late Adolescence: Associations with Parental Monitoring and Peer Deviance. *PMC*.
5. Cioban, S., et al. (2021). Adolescent Deviance and Cyber-Deviance: A Systematic Literature Review. *PMC*.
6. Common Sense Media. (2024). The Common Sense Census: Media Use by Tweens and Teens.
7. Gazeta.uz sayti CHAMPS loyihasi